

16. Франко І. На склоні віку // ЛНВ. – Львів, 1900. – Т. XII. – Ч. 2.
17. Франко І. Поза межами можливого // Вивід прав України. Документи і матеріали до історії української політичної думки. – Нью-Йорк, 1964.
18. Франко І. Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм // ЛНВ. – 1904. – Ч. 10.
19. Франко І. Соціалізм і соціал-демократизм // ЛНВ. – 1897. – Ч. 6.
20. Франко І. Твори. – К., 1955. – Т. 1.
21. Франко І. Твори. – Нью-Йорк, 1960. – Т. 15. – Ч. 1.
22. Франко І. Що таке поступ? // Поступ. – Коломия, 1903. – Ч. 2.
23. Франко І. *Ukraina irredenta* // Житте і Слово. – Львів, 1895. – Т. IV; цитовано за передруком: Вивід прав України. Документи і матеріали до історії української політичної думки. – Нью-Йорк, 1964.
24. “Україна irredenta” (1895), “Соціалізм і соціал-демократизм (1897)”, “Народники і марксистки” (1899), “Поза межами можливого” (1900). “Що таке поступ?” (1903), “До історії соціалістичного руху” (1904), “Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм” (1904), “Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова” (1906).
25. Химка Ж.-П. Український соціалізм у Галичині // Журнал вищих українознавчих студій. – Торонто, 1979. – Т. 4. – Ч. 2.

Оксана Бунчук (Чернівці)

Погляди Івана Франка на походження держави і права (герменевтичний та компаративістський аспекти)

“А ціла історія людського роду, то властиво історія здруження людей, зливання одиниць і дрібних родин у громади, племена та держави”.

І. Франко

Ще 1990 року збулася споконвічна мрія українців мати власну незалежну державу. Пройшли роки, а Україна і далі переживає складний процес становлення як суверенна, демократична держава. Соціально-економічна, політична та правова кризи, які спостерігаються в українському суспільстві, актуалізують пошук практичного вирішення питання природи і мети держави, дослідження її виникнення та розвитку. Для більшої ґрунтовності у наукових студіях треба враховувати не лише процеси реальної історичної дійсності, але і досвід, нагромаджений на попередніх етапах розвитку теоретичної думки. Без врахування наукових надбань наших попередників, які досліджували окреслені проблеми, сучасні розвідки будуть неповними та фрагментарними.

З найдавніших часів проблемами теорії держави займалися не тільки правники,

але і письменники-філософи. Видатними постатями в історії світової інтелектуальної традиції були перші теоретики держави Платон і Арістотель, Н. Макіавеллі, Г. Гроцій, Дж. Локк, Ж-Ж. Руссо, І. Кант, Г. В. Ф. Гегель та ін. Незважаючи на відсутність правової освіти, вони на високому рівні творили вчення про державу. І. Франко теж не був юристом, проте, його енциклопедичні знання сприяли формуванню власної чіткої системи поглядів на державно-правові явища. Ідеї, які він висловив понад сто років тому, мають не лише історико-пізнавальний інтерес, а й залишаються сьогодні багато в чому цікавими та актуальними.

Попри те, що соціологічні, політичні, економічні, історичні, філософські та державно-правові погляди І. Франка були об'єктом дослідження багатьох учених, їх все ще недостатньо вивчили юристи. В умовах сучасного методологічного плюралізму з'являється можливість об'єктивної інтерпретації його тверджень. Розуміння мислителем процесу виникнення держави знайшло своє відображення у працях таких науковців, як А. Брагінець, М. Кармазіна, В. Катрич, О. Копиленко, О. Скакун, Д. Славич, В. Сокуренко, В. Тимошенко та ін. Радянські дослідники підкреслювали вплив на позицію Каменяра, з одного боку, деяких постулатів марксистського вчення, з іншого – положень панівних у ті часи соціологічних теорій. Розвідки сучасних франкознавців характеризуються розглядом еволюції поглядів І. Франка у напрямі “не до марксизму, а від нього”, а міркування письменника про виникнення держави інтерпретуються по-різному.

У 1956 році А. Брагінець у розвідці “Філософські і суспільно-політичні погляди І. Франка” зазначив, що “причину розпаду первісно-общинного ладу Франко пояснював економічною його слабкістю, також безупинними війнами між племенами, наслідком яких було швидке зростання приватної власності, а з цим і виникнення держави та різкої нерівності в розподілі майна між суспільними верствами, які виникали” [1: 205]. О. Лисенко у праці “Соціологічні погляди Івана Франка” 1958 року підкреслив: “заслуга Франка як мислителя полягає в тому, що він вказав на фактори, які обумовлювали закономірності історичного розвитку” [5: 21].

У радянський період погляди І. Франка на утворення держави розглядав також В. Сокуренко. Він зауважував, що письменник “...близько підійшов до правильного розуміння питання походження держави і права”, а також виклав історичний процес їхнього виникнення [10: 9]. В історико-правовій праці “Іван Франко” 1987 року О. Скакун наголосила на особливому інтересі мислителя до суспільної влади додержавного періоду. “Перехід до держави від общин як основного осередку міжплемінних союзів, – пише дослідниця, – І. Франко не вважав одночасним актом, вбачаючи зародження влади вождя, який опирався на військо, в додержавному суспільстві” [7: 41].

О. Копиленко також визнавав, що “для світогляду І. Франка ... характерна велика увага до політичного розвитку, проблем походження та сутності держави і права” [4: 23]. На думку Д. Славича, І. Франко спробував дослідити процес виникнення держави, намагаючись з'ясувати дійсну роль державної організації в житті суспільства [8: 27]. Франкове зображення історичного розвитку людства і його

головні ознаки аналізує В. Мазепа у дослідженні “Культуроцентризм світогляду Івана Франка”. Учений підкреслює, що однією з провідних ідей культуроцентризму письменника є пряма чи опосередкована залежність економічного, соціального, правового, політичного розвитку української держави і суспільства від рівня зрілості національної культури [6: 226].

Погляди письменника на причини виникнення держави розглядає у монографії “Розвиток теорії держави у політико-правовій думці України і Росії (кінець XIX – початок XX ст.)” В. Тимошенко. Вона вважає І. Франка прибічником теорії насильства. “Водночас І. Я. Франко, – пише В. Тимошенко, – поділяв деякі погляди К. Маркса і Ф. Енгельса щодо виникнення держави. Так, рушійною силою суспільного розвитку він називав колективну боротьбу за існування, за відокремлення, за внутрішній устрій. Причиною ж виникнення держави вважав появу приватної власності” [13: 31].

Пропонований розгляд поглядів І. Франка на походження держави і права зумовлений різноманітними трактуваннями цього питання у вітчизняній історико-правовій, філософській і політологічній літературі. Чому ж міркування франкознавців щодо походження держави і права у мислителя такі різновекторні, подекуди суперечливі? Щодо цього, важливим, на нашу думку, є з’ясування світоглядних орієнтирів мислителя і, безумовно, інтерпретація наукових праць самого І. Франка, у яких розглянуто зазначену проблему.

В І. Франка годі шукати окремої праці, присвяченої вирішенню питання походження інститутів держави і права. Ще 1931 року автори праці “Суспільно-політичні погляди Івана Франка. В світлі його творів та листування” підкреслювали, що “питання про походження сім’ї, релігії, власності і держави Франко чіпає лише побіжно, обмежуючись здебільшого або простою констатацією того чи іншого факту (мовляв, пізніше постала така то форма родинного життя), або повторює Спенсерівські міркування (наприклад, щодо постановня політичної влади)” [12: 51]. У зазначеній розвідці, як і у роботах більшості вчених, які займалися інтерпретацією поглядів письменника, дослідження його позиції щодо процесу виникнення державно-правових явищ обмежувалися, здебільшого, аналізом ранньої праці І. Франка “Мислі о еволюції в історії людськості” (1881–1882). Поза увагою залишалися деякі філософські, економічні, історичні і, навіть, літературознавчі роботи вченого, у яких теж відображено його розуміння походження держави і права.

У питанні про формування поглядів І. Франка на виникнення держави треба враховувати аспект багатоджерельності його світогляду. Науковці неодноразово фіксували впливи різних вчень і теорій на позиції мислителя, вказували на те, що “одноцільним”, тобто однополюсним, заснованим на якійсь одній домінантній концепції, Франків світогляд не був ніколи, навіть на початку творчої діяльності, коли писалися “Мислі...” (1881–1882) [6: 5].

Учені сходяться на думці, що для поглядів Каменяра була властива внутрішня неоднорідність та еволюційна змінність. Цьому, насамперед, сприяла перехідність історичної епохи, в якій він жив. Як зауважує М. Кармазіна, в кінці XIX ст. спектр

політичного світогляду українських інтелектуалів складався з елементів різних доктрин. “Франків світогляд, – пише дослідниця, – увібрав у себе положення різних соціальних теорій, також ідеї Дарвіна, філософів-позитивістів Конта, Спенсера, Мілля, Бокля та ін.” [3: 122].

Про вплив на І. Франка різних наукових доктрин і положень влучно висловився Б. Тихолоз, підкресливши, що “...мислитель не приймав беззастережно, “на віру” жодних готових концепцій. До кожного вчення він ставився критично, розважливо (особливо в зрілий період творчості), поруч із його сильними сторонами відзначаючи й негативні риси. Незвичайна історико-філософська ерудиція Франка не заважала йому виробляти власні погляди на людину, суспільство, світ, а, навпаки, – допомагала” [14: 115].

У другій половині XIX ст., завдяки підйому етнографічних досліджень, особливо привабливими для дослідників стали початкові періоди соціальної історії. Аналізуючи закономірності суспільного розвитку, І. Франко розглядав процес виникнення ранньої державності, моральних і правових інститутів, звичаїв. Він уважав, що впродовж тривалого часу люди жили, не маючи уявлення про державу і право. Це була епоха первісного суспільства. Держава виникла на певному етапі історичного розвитку людства.

Учений доводив, що передісторія держави і права бере свій початок саме в первісних соціальних структурах. Суспільство пройшло довгий шлях розвитку і на його першій сходинці відбувався процес становлення самої людини як біосоціальної істоти.

Окремої уваги заслуговує джерельна база ранньої праці “Мислі о еволюції в історії людськості”. Учений користувався дослідженнями Бокля (“Історія цивілізації Англії”), К. Маркса (“Розвиток капіталістичної продукції”), Леббока (“Початок цивілізації й первісний стан дикунів”, “Передісторичні часи”), Леккі (“Історія обичаїв в перших віках християнства”, “Історія вільнодумства”), а також працями Тайлора, Г. Спенсера, Мак-Леннана і Мена. В 1895 році у статті “Найновіші напрямки в народознавстві” І. Франко ще раз підкреслив: “проблеми, порушенні в працях Мейна, були надто важливі, щоб не зацікавити дослідників на високому рівні. У всякому разі торкалися вони зачатків таких суспільних форм, як община, родина, подружжя, рід, плем’я, держава” [15: т. 45: 265].

У 1881 році 25-річний І. Франко підкреслив, що для пізнання еволюційного процесу в історії людства, необхідно ознайомитися зі загальними основами еволюції в органічній природі. Основоположними досягненнями в цій сфері він вважав висновки, що зробили Г. Спенсер і Ч. Дарвін. Вказуючи на спроби деяких учених перенести біологічні закони на людське суспільство і людину, як одну з ланок безкінечного ланцюга природи, І. Франко вважав великим недоліком відсутність комплексного підходу до вирішення цього завдання. “Можна бути вченим, а навіть геніальним природознавцем, – писав він, – а дуже мало знати наук суспільних. І навідворіть, можна бути добрим економістом, правником або й істориком, а не знати наук природничих. От так було й тут. Природознавці брались говорити про

питання суспільні, переносили сюди живцем свої теорії; незважаючи на відмінний ґрунт, і натворили багато лиха. А з другого боку, економісти, історики і пр., не знаючи науки природничих, а бачачи тільки ті невдалі вилазки природників на поле наук суспільних, згори порішили, що з усім тим природництвом, з еволюцією та дарвінізмом у них нема ніякого діла” [15: т. 45: 82–83]. У такій ситуації, на думку вченого, потрібно всебічно і розумно поєднувати досягнення природознавства та суспільних наук. Саме в такому ракурсі він розглянув процес виникнення держави у праці “Мислі о еволюції в історії людськості”.

І. Франко не підтримав позицію вчених, які “стоять на тім, що приписують чоловікові зроду товариськість”. Він розглядав процес перетворення людини як біологічного виду в людину як члена суспільства. У цьому питанні І. Франкові імпонували погляди І. Канта, який заперечував товариськість первісної людини: “товариськість, наклін до життя в громадах і державах виробились у чоловіка аж пізніше...” [15: т. 45: 103]. На початковому етапі свого розвитку, як зауважував письменник, люди жили самі по собі в постійній боротьбі з сильнішими та історично старшими суперниками – дикими тваринами. Він підкреслював, що “в найдавнішій добі свого життя – а доба тая, певно, довша була від усіх пізніших разом взятих – чоловік жив цілковитим звіром по лісах, по деревах і по скалах, не знаючи нічого, не думаючи, не застановляючись, без мови, без віри, без найменшого сліду якої-небудь культури, жив з дня на день в ненастанній, безмірно важкій боротьбі за існування” [15: т. 45: 90–91].

Не будучи обізнаними з силами природи, без зброї, люди рятувалися втечею від загрозливої смерті. Вічна тривога спричиняла постійне переміщення людей з місця на місце, що унеможливило їх об’єднання в більші групи для взаємодопомоги. “Нам, що зросли серед сучасних стосунків, у конституційній державі, – констатує вчений, – навіть уявити собі важко той жахливий стан первісної людини, який передував історичному, відомому нам часові” [15: т. 45: 26]. Та вже тоді люди прагнули до колективних форм життя.

Перші об’єднання людей виникли для спільної боротьби з дикими тваринами, адже такий спосіб оборони був ефективніший. З часом вони почали збиратися і для вилову здобичі. Якщо перші зібрання відразу ж після досягнення мети розпадалися, то в подальшому, утворювалися такі спілки, з яких люди уже не розходилися. “Але хоть і як небезпечне та тяжке ще було життя чоловіка в тих спілках, то все-таки вони мали превеликий вплив на його розвиток і розвивали в нім багато таких способностей, котрі швидше чи пізніше мусили перехилити боротьбу за існування на його користь”, – зазначав І. Франко [15: т. 45: 104].

Одним із найбільших недоліків первісного життя І. Франко вважав відсутність розвитку духовних здібностей людини, які “...можуть розвиватися тільки в більшій громаді, а нидіють та щезають в самоті” [15: т. 45: 91]. Він підкреслював, що історію людськості творять культура і поступ, які, в свою чергу, є наслідком спільного життя і спільної праці людей. У праці “Наука і її взаємини з працюючими класами” 1878 року І. Франко зазначив: чим більше людина зазнає впливів від інших людей та від усього суспільства, тим більше одержує добродійств [15: т. 45: 37].

Важливим, на нашу думку, є визнання вченим того факту, що "... тільки здруження людей в громади, племена і держави могло розвинути в них тисячні духовні спосібності, саму основу всякої культури" [15: т. 45: 95]. Саме за відсутність такого сприйняття процесу людської еволюції він критикував позицію дарвіністів: "недобачення іменно тої безмірно важкої форми боротьби за існування становить великий блуд дарвіністів, бо без її узгляднення виводи Дарвінової теорії не дадуть приложитися до наук суспільних, до історії, політики, суспільної економії та етики" [15: т. 45: 95].

Надаючи великого значення проживанню людей у громадах, учений підкреслював, що воно призвело до вдосконалення матеріальної культури, насамперед – це відкриття вогню та вміння його використовувати. На думку І. Франка, "аж з відкриттям огню чоловік, з одного боку, навчився ліпше прилаштовувати страви, робити їх стрawnішими і поживнішими для свого організму і тим самим придатнішими для розвитку його духових сил" [15: т. 45: 104].

"Дальша і дуже важна користь життя в чередах та громадах, – підкреслював учений, – було вироблення бесіди" [15: т. 45: 104]. Мова, як засіб розвитку мислення і спілкування, виробилася протягом дуже довгого історичного розвитку під впливом суспільного життя. На його погляд, саме об'єднання людей спричинило створення засобів спілкування: "аж коли чоловік почав жити громадами, показала у нього потреба постійного порозуміння у всяких речах і виробилася система таких голосових знаків, котрих значення не раз було часто умовляння, т. є. голос сам собою не виражав нічого, а тільки люди мовчки згодилися, що він має значити те й те" [15: т. 45: 104]. Мова сприяла розвитку найвищих духовних здібностей кожної людини, що надало їй остаточної переваги над природою в боротьбі за існування. У розвідці 1878 року "Наука і її взаємини з працюючими класами" І. Франко наголошував на важливості винайдення письма та друку: "лише велике винайдення письма розриває одвічний морок і починає справжню історію" [15: т. 45: 26].

Ще одним наслідком спільного проживання людей, як вважав письменник, стало вироблення у них товариських звичаїв і моральності. Зростання громадського життя спричинило вироблення "суспільних нахилів". І. Франко підкреслював: "пошанування для життя співгромадян, для їх особистої власності, почуття свого обов'язку, любов для своєї родини, – всі ті привички та чуття, що суть основою суспільного життя і тепер можуть уважатися вродженими чоловікові, виробилися аж з часом, по довгим і важким розвитку, в початок дружнього життя людей і утвердились відтак в людській натурі природним доробком" [15: т. 45: 105].

З часом люди навчилися виробляти досконаліші знаряддя праці, будувати житло, добувати й готувати різноманітну їжу, одомашнювати диких тварин, обробляти землю. І. Франко наголошував на важливості поділу праці: "довгі тисячі років терпіли і боролися первісні люди, доки подальше їх розмноження і щораз тісніше скупчення не привело поволі до скотарства, а зрештою, і до рільництва" [15: т. 45: 26].

Поступовий перехід від колективного до парних шлюбів, заборона шлюбів усе-редині роду спонукали до активного спілкування між окремими родами, внаслідок

чого вони об'єднувались у племена. І. Франко зауважував, що “люди, перед тим розсіпані, злучаються в більші або менші череди, громади, – ті знов під тиском небезпеченства (війн і пр.) злучаються між собою в більші купи, виробляють у себе спільну бесіду, однак звичаї, однакий спосіб життя і, дякувати тому тіснішому зв'язкові, змагаються в силу і число, розростаються в племена і народи” [15: т. 45: 106–107].

Наступну добу після поодинокого життя людей І. Франко називав за Г. Спенсером добою “панування церемоній та обрядів”. Усередині окремих громад і цілих племен формувалися спільні погляди, вірування, обряди, робилися перші спроби організації родинного, громадського і племінного життя, виникали міжгромадські та міжплемінні відносини. Тоді “починаються перші зав'язки держав, зв'язуючих ще тісніше громади і племена до купи. Всі ті суспільні установи. Зразу слабі, невиразні, случайні, силою природного добору міцніють, розширяються...”, – підкреслював учений [15: т. 45: 107].

Першою причиною виникнення релігії, моралі, права і політичної влади І. Франко вважав силу звичаїв і дотримання церемоній. Він писав: “Товариські, економічні і межиплемінні відносини людей в тій добі стояли під ненастанним впливом тих церемоній; ніхто не смів виломитися з-під їх власті. Совість, моральність, релігія тонули і щезали ще зовсім у мраці церемоній, і аж звільна почали з неї виділюватись, різницюватись. Церемонії зразу були всім, становили все; повнячи їх, чоловік був і моральний, і релігійний, вони були первісною релігією...” [15: т. 45: 109].

У праці “Мислі о еволюції в історії людськості” І. Франко показав процес зародження права у формі звичаїв. Людське суспільство, як і будь-яка складна система, може нормально функціонувати й розвиватися лише опираючись на певні правила. Для регулювання відносин між людьми та їхніми об'єднаннями в додержавному суспільстві сформувалися певні правила поведінки. Ці правила забезпечували порядок і стабільність у суспільстві, орієнтували людей на досягнення їхньої мети.

Формами виразу правил поведінки, які діяли в первісному суспільстві, були звичаї, традиції, ритуали, обряди і міфи. Учений акцентував, що “...в тій первісній добі суспільного життя всяка діяльність чоловіка була обрядом, що ціле його життя, як і життя нинішніх вище розвинених “дикарів”, зв'язане і облутане було обрядами та церемоніями” [15: т. 45: 108]. Вони регулювали різні способи добування їжі, а також сімейно-шлюбні відносини.

Збільшуючись, унаслідок тіснішого згрупування людей, обряди і звичаї починали охоплювати всі сторони індивідуального та суспільного життя. З випадкових формальностей вони ставали “обов'язковими путями для кожного”. Гарантом їх дотримання здебільшого був не примус, а страх перед надприродними силами та богами. Для первісних людей звичай пов'язувався з міфічною побудовою світу. Додержання звичаїв означало повагу до пращурів, дух яких постійно спостерігає за життям на землі. Всяке порушення звичаїв могло призвести до негативної реакції духів землі та накликати небезпеку на людей. Так звичай з права людини на конкретний вид поведінки стає ще й обов'язком. Перші звичаї, які І. Франко називав

ває звичайними формами людського зрушення, “в дальших поколіннях набирали безмірно більшої сили яко установи давні, предківські, ба, дані людям самими богами, т. є. святі і для кожного обов’язкові. І як зразу заховування або незаховування тих звичаїв було ділом чиста випадковості або потреби одиниць, – тепер сталося обов’язком кожного, обов’язком, котрий треба було повнити, не думаючи о тім, чи він потрібний і розумний, чи ні” [15: т. 45: 109]. А. Брагінець вважає, що, звернувши увагу на звичаї і церемонії, як головну та скріплюючу силу в суспільному житті первісної доби, І. Франко перебільшено пояснював їхню роль [1: 200].

В історико-правовій праці “Іван Франко” 1987 року О. Скакун наголосила на особливому інтересі мислителя до особливостей суспільної влади додержавного періоду [7: 41]. І. Франко пояснював, що влади, у значенні панування людей над людьми, у первісній добі суспільного розвитку не було. Люди сходилися в тимчасове або постійне об’єднання для взаємодопомоги і оборони як рівні з рівними. “Кожий у тій спільці займав однаке місце, – зауважує він, – а коли навіть у спільних походах, ловах і др. ставав один попереду, провадив і правив усіми, то був се найсильніший, найдосвідченіший, найсміливіший; він по вдачнім влові міг діставати трохи більшу часть добичі, але над своїми товаришами він по скінченні того діла, в котрім він перед, не мав ніякої власті” [15: т. 45: 110]. Подібне, на думку письменника, було характерним і для періоду існування племен.

Але подальша дійсність почала привносити негативні чинники щодо первісної громадської та племінної самоуправи людей. Часті війни призвели до економічної нерівності серед членів однорідної громади. Збагачення під час військових дій воїнів, які ставали відокремленою, сильнішою, багатшою суспільною верствою, зумовило захоплення ними функції “постійного верховодства” над усіма іншими.

У початково однорідному суспільстві виділився не тільки прошарок воїнів. “З розвитком і розростом обрядів, церемоній та вірувань між людьми з конечності появилися люди, ... котрі найліпше тямували ті тисячні обряди та вірування, перестерігали з власної охоти їх строгого виповнювання у других людей...” [15: т. 45: 111]. Почала поширюватися віра у надприродні здібності цих осіб, їхнє спілкування з духами і можливість впливу на всіх інших. Це призвело до виокремлення “відушчих” людей в окремих привілейований прошарок. Верховновладці наближали їх до себе і, навіть, ділилися частиною влади. Саме так насаджувалась віра у те, що влада в руках окремих осіб – це божа влада, яку люди не можуть ні надавати, ні відбирати. Деякі ватажки почали намагатися не просто утримати владу над цілим племенем, а й зробити її спадковою. “Се був дуже важний крок в розвитку власті політичної”, – підсумовував І. Франко [15: т. 45: 111].

Отже, за допомогою релігії і обрядів слуги народу стали його панами. Військовий прошарок зосередився навколо верховного володаря і в цьому прошарку виділилися лицарі, бояри і пани. “Таким способом, – констатує І. Франко, – первісні самоуправні і народоуправні общини самі з себе витворили абсолютних владців: королів, царів, князів” [15: т. 45: 112]. Усе це спричинило припинення існування громадських та племінних об’єднань і утворення держави.

В. Сокурєнко наголошує на тому, що І. Франко розглядав виникнення держави і права в єдності: “навіть зародження права, яке він вбачав у виникненні норм, що регулюють поведінку людей, виражених початково в народних звичаях, народній правосвідомості, існуючих в додержавний період, тісно пов’язувалося ним з функціонуванням суспільної влади в докласовому суспільстві” [10: 118].

Висловлюючи свою позицію щодо цього питання, О. Скакун підкреслює, що “розвиток звичаїв і становлення “політичної влади” І. Франко розглядав паралельно, а появу права відносив до періоду виникнення державності” [7: 86]. На її думку, мислитель звернув увагу на закономірності історичного розвитку права, тісний зв’язок права і держави. Дослідниця зауважує, що вчений рішуче виступав проти теорії “природного права”, саме тому він не вивищував право над державою, чудово розуміючи, що право немислиме без державної влади.

Дещо інше тлумачення поглядів І. Франка на походження держави і права знаходимо у О. Копилєнка. “На відміну від Т. Шевченка, який розглядав питання походження держави і права у єдності, – стверджує він, – І. Франко досить детально досліджує й історичні чинники зародження права” [4: 25].

Ми вважаємо, що причина детального розгляду письменником умов походження права криється у його розумінні права. Неодноразово І. Франко підкреслював, що звичай – справедливіший щодо законів, встановлених державою. Мислитель визнавав право одним із важливих структурних елементів первісної соціальної культури, до якої ще входять мова, родинні зв’язки, соціальна організація, релігія та ін.

Право первіснообщинного ладу (звичаї) вчений характеризував як право справедливе, яке рівною мірою стосувалося всіх членів людського об’єднання. Такі правила поведінки виникли поступово, в процесі сумісного проживання людей і вони виражали волю всього роду чи племені. Але внаслідок складних еволюційних процесів соціальне право (неписане) трансформувалося в юридичне право (закон). Останнє чітко і тісно пов’язане з реалізацією політичної влади. Досліджуючи процес суспільного розвитку, І. Франко дійшов висновку: після виникнення влади, як способу панування людей над людьми, право, з однакового для всіх, стало привілеєм осіб, які опинилися при владі.

Звичай, як джерело права, передував закону. У праці “Найновіші напрямки в народознавстві” письменник зауважив, що систематично опрацьоване і коментоване римське чи німецьке право, яке викладається тисячами способів в університетах, бере свій початок у звичаях, правових поглядах і народних інституціях римлян або німців. Така позиція співзвучна з думкою відомого історика права А. Стоянова, який у праці “Исторические аналогии и точки соприкосновения новых законодательств с древним миром” 1883 року писав: “серед цивілізації XIX століття затрималося в галузі права і моральності набагато більше залишків з первісної епохи, ніж представляється це багатьом мудрецам” [11: 18].

Розглядаючи виникнення держави і права як закономірний процес органічного розвитку суспільства, І. Франко звертав увагу на виникнення першої давньоруської

держави – Київської Русі. У розвідці 1907 року вчений підкреслив правильність усіх важливих елементів початку староруської цивілізації, перерахованих автором праці “Курс истории русской литературы” В. Келтуялою, яка описала розвиток людства від найнижчих ступенів до виникнення староруської держави. І. Франко зауважує, що дослідниця “...говорить про первісний комунізм з матріархатом, про пізнішу патріархально-родову організацію, про розселення слов’ян і романо-германських народів, про впливи Візантії,... про витворення церковнослов’янської мови, про початки державного устрою на Русі, про прийняття християнства і двоєвірія” [15: т. 37: 365].

Серед мислителів ніколи не було єдності поглядів щодо причин і умов виникнення держави. Завжди існувала й існує множина теорій, що по-різному пояснюють цей процес, надаючи перевагу тому чи іншому факту – реальному чи бажаному. Друга половина XIX ст. характеризується плюралізмом вчень про державу і право, розмаїттям їх теоретико-категоріальних апаратів [13: 7–8]. У поглядах І. Франка на виникнення держави і права простежується вплив різних концепцій щодо пояснення природи цих явищ.

Однією з найдавніших є теорія божественного походження державної влади, або теологічна. Її розквіт припадає на період середньовіччя, коли ця ідея була не просто панівною, а єдиною. І. Франко вказував на існування міфологічного і релігійного світогляду як способів пізнання і пояснення дійсності, проте зауважував, що незважаючи на те, що вони були вірою мільйонів людей і переконанням багатьох мислителів і вчених, потрібно сприймати їх достатньо критично, адже “...нам тепер ті оповісті видаються чистими казками...” [15: т. 45: 80].

Мислитель зазначав, що раніше люди вважали родинні і громадські порядки на віки вічні встановлені самим Богом. “Такий погляд на історію чоловіка на землі держався довгі тисячі літ. І треба було віків важкої наукової праці та несподіваних відкриттів науки, dokonаних у найновіших часах, щоб люди нарешті дійшли до переконання, що початкова історія чоловіка на землі та порядки й обставини, серед яких жив найдавніший чоловік, були зовсім інакші та що їх розвиток доконувався помалу на різних місцях землі протягом десятків, а може, й соток тисяч літ” [15: т. 45: 300].

У праці 1892 року “Ксьондз Юган про цивілізацію” І. Франко спростовує звинувачення сучасної науки у занедбуванні релігійно-морального елементу. “Бодай побіжне ознайомлення з працями Тейлора, Моргана, Спенсера, Макса Мюллера, Берін-Голда, Вундта, ... і т. п., – пише він, – переконало б ксьондза, що ніколи ще наука з таким, як тепер, апаратом, з такою критичною точністю, з таким відреченням від індивідуальних марновірств і пристрастей, з такою поблажливістю до найдивніших не раз збочень логіки у давніх людей і з таким запалом до всього, що є насправді добрим, чистим і шляхетним, не працювала над дослідженням об’єктивних підвалин етики, відчуттів і релігійних вірувань, а також розвитком сімейних, державних і церковних інститутів” [15: т. 45: 250].

Письменник вважав, що положення теологічної теорії варто замінити науко-

вими фактами. Проте він вказував і на позитивні моменти цієї концепції. Одним із них була ідея про утвердження порядку як загального блага в державі. В 1877 році І. Франко писав: “а втім, взагалі знищення релігії і культу богів не стільки є лихом само по собі, скільки тому, – і то більшим, – що приносить занепад моралі і жахливий крах державного ладу. Коли з розпадом релігії ніхто вже не вірить в існування божого провидіння і справедливості, немовби розсипається моральна база суспільства, знищується кістяк його життя” [15: т. 45: 14].

Засновниками патріархальної теорії виникнення держави вважаються давньогрецькі мислителі Платон і Арістотель. Вони вбачали джерело державної влади в тих формах людських відносин, що існували до виникнення держави, – у родових союзах. Розглядаючи початок розвитку суспільства, І. Франко не підтримував позицію Арістотеля, який називає людину “звіром суспільним”. На думку письменника, людина стає суспільною істотою поступово, у процесі сумісного проживання з іншими людьми.

У праці “Чого хоче галицька робітнича громада?” 1881 року вчений вказував на те, що думки про “поправу життя людського і уладження його по правді і справедливості зачали в головах людських зароджуватися дуже давно, більше як дві тисячі літ тому назад. Перший учений грек Платон у своїй книзі “Про державу” говорив, що найліпше для людей життя в спільності і дружності” [15: т. 45: 156].

І. Франко враховував той факт, що у процесі становлення державності сім’я відіграла вагомий роль. А про владу батька в сім’ї він неодноразово висловлювався у своїх наукових працях. У студентському рефераті “Лукіан і його епоха” письменник зауважував: “...як відомо, у греків, а також і у слов’ян релігія витворилася без окремого стану священиків і жерців, а виникла з примітивного патріархального життя, де кожний батько сім’ї виконував також релігійні обряди, молився, вбивав жертви від імені своєї сім’ї, потім цар мав не тільки верховну владу під час війни, але під час миру був першим жерцем і немовби батьком усього племені. Але як тільки з’явився десь на землі окремий стан священиків, то він, як відомо, намагався створити уявлення про суворішого і страшнішого бога, щоб тим легше тримати маси в слухняності й покорі” [15: т. 45: 15]. Учений описував домінуюче становище батька родини у розвідці 1887 року “Громада” і “задруга” серед українського народу в Галичині і на Буковині”.

На зламі XIX–XX ст. у Російській імперії патріархальна теорія знайшла втілення у працях теоретика народництва М. Михайловського. І. Франко був знайомий зі студіями цього науковця.

Аналізуючи твердження митрополита А. Шептицького про “суспільність родини, як природнішу і первиннішу від усякої держави”, І. Франко підкреслював, що поняття “сім’ї” і “родини” різняться у різних народів на різних історичних відрізках часу. На думку вченого, сім’я, як форма співжиття людей, зазнавала і знає ненастанної еволюції. Римська сім’я, заснована на батьківській владі, зовсім не схожа на грецьку сім’ю, а сім’я первісних народів, побудована на родовому принципі, відрізняється від сучасної європейської сім’ї. “Правда, церков від часів

римського царства, – зауважує письменник, – й досі не перестає говорити про сім'ю... моногамічну та патріархальну, не вважаючи на те, що та сім'я давно стала пережитою історичною формою і коли існує досі де-будь у чистій формі, то хіба в якихось глухих закутках, не зачеплених іще новочасною культурою – і в законодавстві як юридична фікція...” [15: т. 45: 391].

Договірна теорія пояснює виникнення держави внаслідок об'єднання людей на основі добровільної згоди (договору) про те, що одні будуть управляти, а інші – виконувати їхні управлінські рішення. У XVII–XVIII ст. розроблялися різні варіанти теорії суспільного договору, їх автори – Г. Гроцій, Т. Гоббс, О. Сідней, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо та ін. У своїх працях І. Франко критично висловлювався про погляди Ж.-Ж. Руссо. У 1887 році на доктрину мислителя щодо суспільного договору письменник вказував у “Передмові [до видання “Вільгельма Телля” Ф. Шіллера]”. Насамперед, учений не погоджувався з ідеалізацією Ж.-Ж. Руссо природного стану людей. У “Мислях о еволюції в історії людськості” І. Франко зауважував: “...ще в половині минувшого віку насмішник Вольтер, читаючи “Contract sociale” Жана-Жака Руссо, говорив, що, читаючи ті предковичні ідилії, йому й самому забагається скинути з себе одіжку і лазити рачки...” [15: т. 45: 80].

Згідно з поглядами Ж. Ж. Руссо, як підкреслював письменник у праці “Що таке поступ?”, людська нерівність виникла через віддалення людей від природи. Первісні люди, які жили на лоні природи за її законами, не знали несправедливого поділу і були рівними. І. Франко зазначав, що таку думку в XIX ст. повторив російський письменник Л. Толстой. Каменярь категорично не погоджувався з їхніми позиціями, оскільки “...забувають ті апостоли давноминулої рівності, що та улюблена їх первісна рівність зовсім не була таким раєм, як їм видається. У дикім стані чоловік зовсім не був ані рівний з іншими, ані щасливіший, приміром, від вовка, льва або коня. Він жив у вічній страсі та вічній ворожнечі з цілим оточенням. У темноті, бруді та занедбанні” [15: т. 45: 325]. Позитивність поглядів Ж.-Ж. Руссо І. Франко вбачав у тому, “...що неможливість їх переведення кожному відразу кидається в очі. Вони ж не опираються ні на якім законі, ні на якій природній конечності, а тільки звертаються до серця і до чуття людей, жадаючи від них відразу найтяжчого, а власне відречися того, що їм миле й дороге, до чого звикли змалечку, не даючи взамін за те нічого виразного ані ясного” [15: т. 45: 325].

Також Т. Гоббс розглядав державу як форму суспільного життя, засновану людьми добровільно на основі взаємної згоди шляхом укладання договору. Проте причиною його укладання, на гадку вченого, було усвідомлення людьми необхідності забезпечити мир у суспільстві, гарантувати людині життя, безпеку. У природному стані відбувалася “війна всіх проти всіх”, саме тому спільна влада покликана дбати про громадський порядок. М. Кармазіна стверджує, що І. Франко, як і деякі інші мислителі (М. Драгоманов, М. Ковалевський, Л. Когут) пішли у річищі ідей саме Т. Гоббса, “...бо ж саме Т. Гоббс виявився правим: люди прагнуть над усе і насамперед безпеки. Вони прагнуть збудувати свій власний каркас безпеки” [3: 204].

Органічна теорія виникнення держави постала в XIX ст. Вона ототожнює

процес походження і функціонування держави з біологічним організмом. І. Франко стверджував, що багато вчених-соціологів намагалися на еволюційній основі показати початок людського суспільства. Основоположником і головним представником соціального організму вважається Г. Спенсер. Він розглядав суспільство як своєрідний організм, що розвивається за загальним законом еволюції. Подібно до Г. Спенсера, І. Франко у праці “Мислі о еволюції в історії людськості” характеризував розвиток суспільства на основі поєднання процесів інтеграції та диференціації. Водночас, письменник критикував відомого соціолога за те, що “... йому не стає смілості доводити свій власний принцип усюди до крайніх консеквенцій і через те він часто путається” [15: т. 45: 83].

Ще одним представником органічної теорії виникнення держави, про якого згадував І. Франко, був А. Шеффле. Саме він, на думку письменника, “... задумавши описати “будову і життя суспільного тіла”, згрішив подвійно: раз тим, що це тіло він згори вважає індивідуально людським тілом, чого о тілі суспільнім не можна сказати, а по-друге, тим, що описує те тіло в стані спочинку, не в розвитку, не генетично” [15: т. 45: 83].

У багатьох працях ученого помітний відгомін ідей органічної концепції. У розвідці “Що таке громада і чим би вона повинна бути?” 1890 року І. Франко писав: “наші устами кажуть, що громада, то перша й найменша одиниця адміністраційна; з громад складаються повіти, з повітів край, з країв держава. Якби так узяти порівняння з тіла людського, то можна би сказати, що держава – то цілий чоловік, край – то його поодинокі сустави, повіти – то в тих суставах різні органи, як кості, жили, стягачі і т. і., а громади – то її найменші комірочки, з котрих складається ціле тіло і кожда його частина” [15: т. 44: кн. 2: 175].

Модифікацією органічної теорії стала теорія насильства, яка сформувалася наприкінці ХІХ ст. Згідно з цією теорією виникнення держави розглядають як результат воєн, насильницького підкорення одних людей іншими. Серед франкознавців існують різні думки щодо визнання мислителем ролі насилля у процесі виникнення держави. А. Брагінець вказував, що появу держави І. Франко пов’язував з розподілом між людьми деяких функцій суспільної діяльності, які взяли на себе добровільно, а пізніше почали удержувати за собою насильно окремі особи [1: 203]. Критикуючи положення А. Брагінца, О. Лисенко висловив іншу думку. Він стверджував, що “Франко не надавав такого великого значення насильству при виникненні класів і держави...” [5: 8].

Учений Д. Славич переконаний, що І. Франко не схиляється до теорії завоювання, вважаючи, що вони (війни), сприяючи становленню та зміцненню державного організму, є чинником зовнішнім. “До факторів сутнісних, внутрішніх, – зауважує дослідник, – він відносить появу приватної власності і бажання забезпечити її та закріпити за собою право на панування над іншими (владь політичну)...” [8: 33].

У “Мислях о еволюції в історії людськості” І. Франко вказував, що війни ведуть до зміцнення державної організації, спричиняють поділ суспільства на верстви, виділяючи окремий військовий прошарок [15: т. 45: 107]. Він уважав, що боротьба

між об'єднаннями людей за існування, відокремлений і власний вироблений лад призвела до воєн. Вказуючи на негативні наслідки війни (майнова шкода, смерть людей), письменник акцентує увагу на позитивних зрушеннях: зміцнення суспільного зв'язку і посилення державної організації. Він пише: "... Натовкуючи одні племена на другі, війна розширює світогляд і круг знання поєдиничих племен, – учить людей обмінюватись плодами природи й праці різних сторін; витворюючи більш або менш окремих стан вояцький, війна кладе першу підвалину до поділу суспільності на верстви; в початках вона дуже часто опікується торгівлею, промислом та міжнародними зносинами, ба навіть вимагаючи множества всякого оружжя, сама викликає певні великі галузі промислу і немало причинюється до вдосконалення людського пізнання..." [15: т. 45: 107]. О. Копиленко наголошує на тому, що І. Франко перебільшує роль боротьби за існування як рушійної сили при переході від примітивних до складніших форм суспільного життя.

Безумовно, тільки теорією насилля пояснити походження держави не можна. Проте історії відомі державності, існування яких забезпечувалось завоюванням інших народів. У розвідці "Болгарські праці М. Драгоманова" 1891 року І. Франко писав: "довголітні, а може, й довговікові бої з туземними племенами помогли розвинути у індусів народній, кастовій і державній організації..." [15: т. 46: кн. 2: 33–34].

Однією з теорій виникнення держави і права є історико-матеріалістична, прихильниками якої були Л.-Г. Могран, К. Маркс, Ф. Енгельс та ін. Згідно з нею держава виникла внаслідок соціальних змін в суспільстві, спричинених занепадом первісного ладу і розвитком способу виробництва. Зауважимо, що підхід радянської науки до процесу виникнення держави пов'язаний з виникненням класів і класових антагонізмів, які організація влади первісного суспільства неспроможна була врегулювати. Концепція ж дослідників західної філософії та юридичної науки ґрунтується на виникненні держави внаслідок ускладнення структури суспільства і суспільних відносин, появи "загальних справ" і необхідності вдосконалення управління суспільством.

Марксизм пов'язував виникнення державної влади з появою приватної власності і поділом суспільства на класи. О. Скакун стверджує: "у І. Франка немає чіткого і ясного усвідомлення того, що держава виникла як продукт класового суспільства, в якому антагоністичні інтереси протилежних класів не можуть бути примерими. І справа не тільки в тому, що терміном "клас" він не позначав розмежовані за економічним станом групи людей до утворення держави. І. Франко хоч і бачив витоки класоутворення в появі "економічної нерівності" в додержавному суспільстві, вважав, однак, що сам цей процес відбувається в державі" [7: 44].

Первинні державні утворення сформувалися в епоху, коли суспільство ще не знало класового поділу. Воно виникло на вищих стадіях суспільного розвитку під дією активного впливу державної влади. І. Франко вважав, що ранні державні утворення виникають не на основі класового панування, а складаються спонтанно в ході розвитку общинного устрою зі складних надобщинних структур. Однією з найхарактерніших ознак первинних державних утворень було виникнення складних

організаційно-управлінських систем, які поступово стали замкнутими і відділеними від суспільства, що їх утворило.

У радянських дослідників домінувала думка, що всі ідеї мислителя запозичені з марксистсько-енгельсівських поглядів на походження держави. Однак Д. Славич наголошує на тому, що праця Ф. Енгельса “Походження сім’ї, приватної власності і держави” була вперше надрукована 1884 року, отже, пізніше, ніж названа студія І. Франка, а тому ні про яке запозичення говорити не можна [8: 30].

На нашу думку, ідейним підґрунтям тверджень ученого були висновки С. Подолинського. У листі до М. Драгоманова І. Франко, пояснюючи мету написання своєї статті “Мислі про еволюцію”, зауважував: “...я хотів зробити те, що недостаточно зробив Ланге в “Arbeiterfrage”, а що далеко краще, хоч коротко, сказав д. Подолинський, а іменно – оперти розвиток історичний і особливо соціалізм на дарвінізмі, і думаю, що таке показання зв’язку між тими рядами явищ у нас для молодіжкі може багато придатися, хоч би в деталях переведення й були деякі похибки” [15: т. 48: 294]. Ще 1966 року В. Сокурєнко цілком слушно наголосив на тому, що “роботи Подолинського, які висвітлюють погляди на причини виникнення держави і права, були опубліковані в 1873–74–77-х роках, задовго до виходу в світ роботи Енгельса “Походження сім’ї, приватної власності і держави...” [9: 162].

Свідомий і об’єктивно критичний погляд на марксистське вчення знаходимо у студії 1900 року “Поза межами можливого”. І. Франко пише: “особливо остатнє десятиліття ХІХ в. можна назвати епохою реакції против одностороннього марксіського економічного матеріалізму чи фаталізму. Для Маркса і його прихильників історія людської цивілізації, то була поперед усього історія продукції. З продукції матеріальних дібр, мов літорослі з пня, виростали і соціальні, і політичні форми суспільності, і її уподобання, наукові поняття, етичні і всякі інші ідеали. В останніх роках обернено питання другим кінцем. Що гонить чоловіка до продукції, до витворення економічних дібр? Чи самі тільки потреби жолудка? Очевидно, що ні, а цілий комплекс його фізичних і духовних потреб, який бажає собі заспокоєння” [15: т. 45: 283].

У марксистському вченні про загальні закономірності виникнення і розвитку соціальних інститутів, у тім числі уключаючи держави і суспільства, одним із головних постулатів було твердження про відсутність у праві своєї власної історії, оскільки воно пасивно слідує за змінами способу виробництва і політичної надбудови, частиною якої воно є. Така позиція не враховує елементів спадковості і використання правових інститутів у окремих народів протягом кількох історичних епох. Наприклад, римське право до цього часу в своїх головних конструкціях і визначеннях входить в понятійний апарат деяких сучасних галузей права. На цьому у своїх працях неодноразово наголошував І. Франко.

Отже, незважаючи на відсутність у І. Франка єдиного комплексного дослідження, присвяченого винятково питанням походження держави і права, у окремих філософських, політичних, економічних, історичних і літературознавчих розвідках містяться роздуми вченого над окресленою проблемою. Процес виникнення держа-

ви і права І. Франко проаналізував, розглядаючи історичний розвиток суспільства. Він охарактеризував загальні закономірності походження цих інститутів. Необхідно пам'ятати про вплив різних теорій виникнення держави і права на позицію письменника, а також еволюційну змінність його поглядів. Це ускладнює однозначну оцінку його тверджень в межах певної концепції.

Література:

1. Брагінець А. Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка. – Львів, 1956.
2. Катрич В. Революційно-демократичні погляди Івана Франка на походження та суть держави // Вісник Київ. держ. ун-ту. – 1978. – № 14.
3. Кармазіна М. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття). – К., 1998.
4. Копиленко О. Політико-правові ідеї Т. Шевченка та І. Франка в сучасній ідеологічній боротьбі. – К., 1990.
5. Лисенко О. Соціологічні погляди Івана Франка. – К., 1958.
6. Мазепа В. Культуроцентризм світогляду Івана Франка. – К., 2004.
7. Скакун О. Іван Франко. – Москва, 1987.
8. Славич Д. Питання джерел та походження влади в теоретико-політичній спадщині І. Франка // Вісник Київ. ун-ту. Серія “Філософія, політологія”. – К., 1995. – Вип. 24.
9. Сокурєнко В. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века (М. Драгоманов, С. Подолинский, О. Терлецкий). – Львов, 1966.
10. Сокурєнко В. Политические и правовые взгляды Ивана Франко (К 130-летию со дня рождения) // Советское государство и право. – № 10. – 1986.
11. Стоянов А. Исторические аналогии и точки соприкосновения новых законодательств с древним миром. – Харьков, 1883.
12. Суспільно-політичні погляди І. Франка: в світлі його творів та листування. – Харків, 1931.
13. Тимошенко В. Розвиток теорії держави в політико-правовій думці України і Росії (кінець XIX – початок XX ст.): Монографія. – К., 2004.
14. Тихолоз Б. Іван Франко – філософ (До характеристики стилю та еволюції мислення) // Літературознавство. Сучасність. – 2002. – № 12.
15. Франко І. Зібр. творів: У 50 томах. – К., 1976–1986.

Анатолій Карась (Львів)

Проблема влади і проект “іншого світу” у поглядах Івана Франка

Пошуки *іншого світу* – се не окрема ідея з вибраних праць Франка; з таких пошуків виростає вся його неосяжна творчість загалом. Довколишній соціальний світ, зокрема, “підгірського народу”, до якого він сам належав, І. Франко визначає